

Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Szabó Zsolt

Posztoszocialista fejlődés és a Hirschman-trilemma

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Gedeon Péter

egyetemi tanár

Budapest, 2012

Világgazdasági Tanszék

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Szabó Zsolt

Posztszocialista fejlődés és a Hirschman-trilemma

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Gedeon Péter

egyetemi tanár

© Szabó Zsolt

Tartalomjegyzék

I. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A TÉMA INDOKLÁSA	4
II. FELHASZNÁLT MÓDSZEREK	6
III. AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI	8
III.1. A „KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI” ELMÉLET ÉS A HIRSCHMAN-TRILEMMA KÖZTI KAPCSOLAT	8
III.2. KAPITALIZMUSVÁLTOZATOK AZ EVL-PARADIGMA ALAPJÁN	9
III.3. A KÜLÖNBÖZŐ KAPITALIZMUS TÍPUSOK NÖVEKEDÉSI TELJESÍTMÉNYE	14
III.4. A KIVONULÁS, TILTAKOZÁS, HŰSÉG HATÁSA A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSRE	15
III.5. A HIRSCHMAN-I KAPITALIZMUSVÁLTOZATOK ÉS A POST-HALL-SOSKICE KONSZENZUS	16
IV. KONKLÚZIÓ	17
V. FŐBB HIVATKOZÁSOK	20
VI. A TÉMAKÖRREL KAPCSOLATOS SAJÁT (ILL. TÁRSSZERZŐS) PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE	27
VI.1. MAGYAR NYELVŰ PUBLIKÁCIÓK	27
VI.2. ANGOL NYELVŰ PUBLIKÁCIÓK	28
VI.3. EGYÉB MAGYAR NYELVŰ PUBLIKÁCIÓK	28
VI.4. EGYÉB ANGOL NYELVŰ PUBLIKÁCIÓK	30

I. Kutatási előzmények és a téma indoklása

Munkánk alapvető céljaként a kelet-európai országok kapitalizmus változatainak feltérképezését tűztük ki, amely a tőke- és munkaerőpiaci szereplők viselkedésére, intézményformáló hatására támaszkodik.

Ennek kapcsán két egymástól alapvetően eltérő szemléletű kiindulópontot választottunk. Az egyik az ezredforduló körüli években kikristályosodó és mindössze néhány év alatt a piacgazdasági modelleket érintő kutatások legmarkánsabb, legkiforrottabb iskolájává váló ún. „kapitalizmus változatai” (varieties of capitalism – VoC) elmélet. A koncepció¹ a vállalatok és azok érintettjei közti kapcsolatok minőségéből, az ezekhez illeszkedő és egymással komplementer viszonyba rendeződő intézmények fejlődési útjából (azaz mikroszintű összefüggésekből felépítve makroszintű viszonyrendszert) szintetizál egy liberális és egy koordinált piacgazdasági modellt (LME, ill. CME), amelyek kompakt intézményrendszerük révén sikeresebb kapitalizmus típust jelentenek a vegyes intézményű variánsokkal szemben. A disszertáció az iskola eredményeinek kritikai áttekintéséből² kiindulva keres választ az átalakuló, egykori szocialista országok gazdasági rendszereinek típusát illetően. Mivel a kelet-európai piacgazdaságok kategorizálása terén az ide vonatkozó szakirodalom³ megállapításai nem egységesek, ezért a diskurzus szélesítése érdekében egy olyan perspektívát választottunk, amelynek eredményei tovább gazdagíthatják a kapitalizmusok változatairól rendelkezésre álló tudásanyagot.

Elemzésünk másik elméleti kiindulópontja emiatt Albert O. Hirschman (1970) „kivonulás, tiltakozás, hűség” (exit, voice, loyalty) koncepciója (EVL-paradigma, ill. Hirschman-trilemma) volt, amely a gazdasági és társadalmi kapcsolatoknak a döntéshozatali oldalát járja körül közgazdaságtani és politikatudományi eszközök ötvözésével. A választásunk mellett

¹ Az irodalom áttekintése során elsősorban a következő munkákra támaszkodtunk: Albert (1993), Whitley (1999), Hall – Soskice (2001a, 2001b), Hall – Gingerich (2004), Amable (2003), Estevez-Abe (2001), Iversen (2006).

² Többek között Hodgson (1995), Schneider (2008), Bohle – Greskovits (2008), Goodin (2003), Nölke – Vliegthart (2009), Kuokštis (2011), Hancké et al. (2007), Kang (2006), Blyth (2003), Jackson – Deeg (2006), King (2010), Clark et al. (2011), Becker (2007), Morgan (2011), Streeck (2010), Kenworthy (2006), Pontusson (2005), Campbell – Pedersen (2007), Peck – Theodore (2007), Sánchez-Ancochea (2009).

³ Lane (2005, 2007), Papava (2006), Soulsby – Clark (2007), Csaba (2007), Juhász (2010), Kuokštis (2011), Cornia (2010), Szelényi (2004), Farkas (2011a, 2011b), King (2002), Balatoni – Törös (2010), Greskovits – Bohle (2007), Knogler – Lankes (2012) McMenemy (2004), Knell – Srholec (2007), Adam et al. (2009).

egyrészt az szöveg, hogy Hirschman a társadalomtudományok legfontosabb kérdéskörei közé tartozó döntés és választás problémáját olyan módszerrel vizsgálta, amely Barry (1974) és Adelman (2013) kritikája szerint szinte valamennyi tudományterület⁴ számára merítési lehetőséget teremt. Erre támaszkodva úgy véljük, hogy a kapitalizmusok formáival kapcsolatos irodalom is képes építkezni a Hirschman modellből, amennyiben például a tőkepiaci és a munkaerőpiaci szereplők viselkedését, intézményformáló hatását vizsgáljuk. A vonatkozó szakirodalom áttekintése során úgy tapasztaltuk, hogy az EVL-paradigma gazdasági rendszereket összehasonlító alkalmazási területe rendkívül hiányos, s kezdetleges fázisban van, mivel alapvetően a két terület fogalomkészletének egymás felé való közelítésére korlátozódik. Dolgozatunk ennek az űrnek a részbeni betöltésére is vállalkozik, egyúttal bemutatva a Hirschman-trilemma makroszintű, komparatív gazdaságtani alkalmazási lehetőségeit.

Az EVL-paradigma választását másik oldalról az indokolta, hogy alkalmazása a poszt-szocialista országok gazdasági rendszereinek vizsgálata során több okból is különösen alkalmas apparátust jelent. Egyrészt abból fakadóan lehet megfelelő eszköz, hogy a liberalizálódással összefüggésben fokozatosan megnyíló pénz- és tőkepiacok felértékelték a külföldi befektetők szerepét és döntéseik intézményformáló hatását, másrészt feltevésünk szerint a poszt-szocialista átalakulás alapvetően olyan megrázkódtatással (elsősorban növekvő munkanélküliséggel és létbizonytalansággal) jár a munkavállalók számára a kelet-európai országokban, amely valamilyen módon aktiválja a társadalom tagjainak Polányi (2004)-féle védekező reakcióit, amelyek hirschmani eszközökkel ugyancsak elemezhetőek. Ugyan hasonló méretű sokk nem következett be a nyugat-európai országok esetében 1989 után (legfeljebb a német újraegyesítés nyomán az egykori NSZK-ban), azonban a globalizálódás, a nemzetek közti verseny, a tőke nagyfokú mobilitása a munkaerőpiaci és tőkepiaci szereplőket véleményünk szerint a nyugat-európai országokban is egyre inkább hirschmani döntések elé állították és állítják, ezért relevánsnak tekintjük a módszer alkalmazását mind a kelet-, mind pedig a nyugat-európai országokban.

⁴ Például személyiségkutatás (Ristig 2008), munkaadó-munkavállaló kapcsolat (Kassing 1997), szakszervezeti tagság (Freeman 1980), nemzetközi migráció (Hoffmann 2004), nemzetközi tőkeáramlás (Hardie 2008), autóiipari beszállító láncok vizsgálata (Helper 1990), településkutatás (Gordon – Richardson 2004), ökológia (Zuindeau 2009), európai parlamenti választások elemzése (Weber 2009), európai integráció (Mike 2008).

A dolgozat során az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg:

1. A Hirschman-trilemma és a „kapitalizmus változatai” koncepció között van kapcsolat, amely lehetőséget biztosít a kapitalizmus különböző variánsainak hirschmani elemzéséhez.
2. A volt szocialista és a többi európai piacgazdaságok olyan klaszterekbe csoportosulnak, amelyeken belül „rég” és „új” kapitalista államok vegyesen vannak.
3. A különböző gazdasági modellek növekedési lehetőségei eltérőek, így az egyes klaszterek növekedési teljesítménye is különböző.
4. A gazdasági szereplők hirschmani viselkedése befolyásolja a makroszintű gazdasági teljesítményt, így a klaszterek eltérő növekedési teljesítménye a hirschmani tényezőkre (kivonulás-tiltakozás-hűség) is visszavezethető.
5. A hirschmani kapitalizmus variációk kiegészítik a VoC eredményeit, s beleillenek az ún. post-VoC konszenzus⁵ kereteibe.

A kutatás előzményei közé tartozik az egyéni cselekvések nem szándékolt hatásainak kutatása a piac példáján keresztül (Szabó 2004), a Hirschman-trilemma posztszocialista átalakulás során való alkalmazási lehetőségeinek elméleti körbejárása (Szabó 2008a, 2008b, 2009), a tőkepiaci szereplők hirschmani reakcióinak gazdasági növekedésre gyakorolt hatása (Szabó 2012b), valamint az európai munkaerőpiaci modellek értelmezése az EVL-paradigma segítségével (Szabó 2010). Utóbbi elemzés eredményei – mely előzetes empirikus kutatásnak is tekinthető – inspirálták a munka folytatását, a disszertációban megfogalmazott célok kitűzését.

II. Felhasznált módszerek

Az első hipotézis kapcsán a VoC és az EVL-paradigma kritikai áttekintését végeztük el, melynek során nagymértékben támaszkodtunk Hirschman első idevágó felvetéseire (Hirschman 1970, 2000), Helper (1990) autóipari beszállítói láncokat vizsgáló elemzésére, Ellerman (2005, 2012) és Schneider (2008) hirschmani döntések alapján szerveződő

⁵ Drahokoupil és Myant (2012) fogalmazták meg a VoC keretein túlnyúló, ún. post-Hall-Soskice konszenzus elemeit.

vállalattipologizálására, valamint Hall – Gingerich (2004), Hyman (2004), Aguilera – Jackson (2003), Cioffi (2003), Vitols (2004), Brewster et al. (2007) írásaira.

A második hipotézis vizsgálata során az európai kontinensre koncentráltunk, s 29 ország (Bulgária, Szlovénia és Luxemburg kivételével az EU tagországai, valamint Norvégia, Izland, Svájc, Törökország és Oroszország) különböző hierarchikus és nem hierarchikus klaszterezési módszerekkel végzett csoportosítását végeztük el⁶, ahol a csoportképzéshez a tőke és a munka kapcsán is a kivonulást, tiltakozást, hűséget megragadni képes változókat építettük be. Az elemzést az 1995-2000, ill. 2001-2008 közti időszakra is elvégeztük, hogy az időbeli átrendeződések jobban kidomborodjanak. Az egyes évek között esetenként bekövetkező nagyfokú változások kiküszöbölése érdekében egy-egy időszakban az adatok átlagát használtuk.

A harmadik hipotézis vizsgálata során a varianciaanalízis eszköztárába tartozó Tukey- és a Scheffe-tesztet alkalmaztuk annak eldöntésére, hogy a különböző klaszterek gazdasági növekedési rátája szignifikánsan eltérő-e vagy sem.

A negyedik hipotézist két irányból közelítettük meg. Egyrészt növekedéseméleti oldalról a Cobb-Douglas-típusú növekedési függvényből kiindulva megfogalmaztuk, hogy mit várunk az egyes tényezők gazdasági növekedésre gyakorolt hatásától. A matematikai levezetés szerint a kivándorlási hullám erősödése, a munkanélküliségi ráta emelkedése, a szürkegazdaság GDP-arányos súlyának növekedése, a szakszervezetek erősödése, a sztrájktevékenység fokozódása, a külföldi tőke menekülése és a gazdasági liberalizálás is mérséklék a növekedési rátát. Másrészt regressziós elemzést végeztünk, hogy megbecsülhessük a hirschmani reakciók növekedésre gyakorolt hatását. Ennek kapcsán az alábbi lineáris regressziós egyenletet vizsgáltuk:

$$\text{growth} = \beta_0 + \beta_1 * \text{unemployment} + \beta_2 * \text{migration} + \beta_3 * \text{shadow} + \beta_4 * \text{strike} + \beta_5 * \text{trade_union} + \beta_6 * \text{employment} + \beta_7 * \text{Euromoney} + \beta_8 * \text{FDI_net} + \beta_9 * \text{FDI_inflow} + \beta_{10} * \text{FDI_outflow}$$

⁶ Az empirikus adatelemzés során SPSS 17.0 for Windows programot használtunk.

ahol

growth	= gazdasági növekedés éves üteme (%)
unemployment	= munkanélküliségi ráta (%)
migration	= 1000 lakosra jutó migrációs egyenleg
shadow	= az árnyékgazdaság GDP arányos súlya (%)
strike	= 100 foglalkoztatottra jutó sztrájkolók száma
trade_union	= szakszervezeti taglétszám a foglalkoztatottak arányában
employment	= foglalkoztatási ráta
Euromoney	= Euromoney országrankings pontszáma
FDI_net	= nettó FDI beáramlás: a devizakülföldiek adott gazdaságban való befektetéseinek és a devizabelföldiek külföldi beruházásainak egyenlege a GDP arányában (%).
FDI_inflow	= a devizakülföldiek adott gazdaságban való befektetéseinek nagysága a GDP arányában (%).
FDI_outflow	= a devizabelföldiek külföldi beruházásainak nagysága a GDP arányában (%).

Az utolsó hipotézist eredményeink értékelésével, valamint Mendelski (2008) és Drahekoupil – Myant (2012) kritériumaival való összeütköztetéssel értékeltük.

III. Az értekezés eredményei

III.1. A „kapitalizmus változatai” elmélet és a Hirschman-trilemma közti kapcsolat

Az első hipotézis során áttekintett munkákban közös a két teória közötti távolság csökkentése. Ezt azonban alapvetően indirekt módon teszik meg a tanulmányok, ezért a két elmélet szisztematikus, rendszerezett összekapcsolására kutatásunk szerint ezidáig nem került sor, ebből fakadóan ide vonatkozó empirikus elemzésekről sem lehet beszélni.

Kutatásunk és véleményünk szerint a VoC és az EVL-paradigma közös gyökerekkel bír, pontosabban mindkettő támaszkodik a tranzakciós költségek elméletére épülő neoinstitucionalista iskola (Coase 1937, Williamson 1975) eredményeire, s csupán

ugyanannak a folyamatnak az eltérő oldalára koncentrálnak. Míg a VoC az új intézményi közgazdaságtan irányából azt a kérdést teszi fel, hogy hogyan szervezik meg a vállalatok az érintettjeikkel a tevékenységüket, mennyire szoros – azaz kooperatív vagy kompetitív – ez a viszony, s mindez milyen kapitalizmushoz (koordinált ill. liberális modell) vezet az intézményi struktúrán keresztül, addig Hirschman azt vette szemügyre, hogy az adott vállalattal kapcsolatban lévő szereplőknek milyen eszközeik állnak rendelkezésre a vállalat befolyásolására, s azokkal hogyan élnek: kivonulás (piaci jellegű reakció), ill. tiltakozás (amely lényegében együttműködési szándékot és képességet is jelent) mellett döntetek.

Úgy véljük, hogy a liberális és koordinált piacgazdaság felosztást érdemes a kivonulás és tiltakozás típusú vállalat gondolkör felhasználásával kiszélesíteni, és a fókusz a munkavállalók és a tőketulajdonosok magatartására helyezve a termelési folyamatok meghatározó szereplőinek viselkedésére, intézményformáló hatására koncentrálni. Ezzel feladtuk ugyan a VoC perspektíváját, azaz a vállalati rendezőelv szerepét, azonban a termelési függvény két klasszikus dimenzióját választva a mikro- és makroszintű gazdasági folyamatok, a piacgazdasági modellek értelmezésének új szintjét sikerült megragadnunk. Mivel az elemzési dimenzióknak megváltozott a vállalati centrum feladásával, ezért nem vártuk azt, hogy szükségszerűen eljutunk az országok VoC-ban megfogalmazott felosztásához, amit az empirikus elemzésünk végül vissza is igazolt. Ezzel együtt olyan intézményi metszetét tudtuk adni a kapitalizmusok vizsgálatának a munkaerőpiaci és tőkepiaci szereplők viselkedésének bemutatásával, ami beleillik a piacgazdasági modelleket tanulmányozó irodalomba, ill. annak kritikai továbbgondolásába.

III.2. Kapitalizmusváltozatok az EVL-paradigma alapján

A szereplők reakcióra támaszkodó klaszterezéssel mind az 1995-2000 közti periódusban, mind a 2001-2008 közötti időszakban öt-öt országcsoporthat sikerült elkülönítenünk, amelyek bizonyos regionális vonalat követnek, ezért azok elnevezésében általában a földrajzi jellemzők dominálnak. Történeti elemzés helyett analitikus áttekintést alkalmaztunk, s az időbeli változást a komparatív statika eszközeivel végeztük.

A kialakult klaszterek az 1995-2000 közti időszakban:

Nyugat-Európa Ausztria Belgium Cseh Köztársaság Franciaország Németország Görögország Hollandia Portugália Nagy-Britannia Svájc	Észak-Európa Dánia Finnország Svédország Izland Norvégia	Kelet-Európa Észtország Magyarország Lettország Litvánia Lengyelország Románia Szlovákia Oroszország Törökország
	"periférikus szigetországok" Ciprus Írország Málta	
	Dél-Európa Olaszország Spanyolország	

Forrás: saját ábra a klaszterezési eredmények alapján

A létrejött klaszterek 2001-2008 között:

Nyugat-Európa Ausztria Belgium Ciprus Finnország Franciaország Németország Írország Hollandia Portugália Nagy-Britannia Svájc	Észak-Európa Dánia Svédország Izland Norvégia	Kelet-Európa Cseh Köztársaság Észtország Görögország Magyarország Lettország Litvánia Málta Lengyelország Szlovákia Törökország
	"árnyékgazdaság" Románia Oroszország	
	Dél-Európa Olaszország Spanyolország	

Forrás: saját ábra a klaszterezési eredmények alapján

Munkánk során a 2000-es évekbeli eredményt pontosabbnak, megbízhatóbbnak tekintettük, mint az 1990-es évek végét, mivel a kelet-európai országokban kisebb hatással bírt ekkor a rendszerváltás és a szocialista múlt öröksége, ezért – és terjedelmi okok miatt – a

tézisgyűjteményben csak a 2000-es évek klasztereinek főbb jellemzőire térünk ki. A klaszterek jellemzését alapvetően az áttekintett statisztikai adatokra támaszkodva végeztük.

A *nyugat-európai* modellben lényegében a kapitalista fejlődés oly mértékben előrehaladott (Svájc, Nagy-Britannia, Németország, Hollandia) az előző évszázadok során, ill. felgyorsult az elmúlt évtizedekben (Finnország, Írország), amelynek következtében jelentős tőkefelesleg keletkezett, ami a megemelkedett bérköltségek miatt külföldi befektetési lehetőségeket is figyelembe vesz, ugyanakkor a részvényt piac mérete javítja a hazai vállalatok finanszírozási lehetőségeit is. A munkavállalók zöme a bérek és a viszonylag magas életszínvonal révén a kapitalista modell támogatójává válik, ami áttételesen a kivándorlást, a munkanélküli státuszt választók alacsony arányában, illetve az árnyékgazdaság mérsékelt gazdasági súlyában tükröződik. A modell – amely a VoC koordinált és liberális piacgazdaságait egységesen tartalmazza, azok nem váltak szét – lényegében a munka és tőke szövetségének, a lojális munkaerő és a részben lojális tőke megegyezésének tekinthető, amit a GDP arányosan magas jóléti, egészségügyi kiadások is segítenek konzerválni.

Az *Észak-Európa* klaszterben négy északi gazdaság (Dánia, Izland, Norvégia, Svédország) kapott helyet. Sajátos, kiugró tulajdonságaik részben azonosak a nyugat-európai csoporttal, részben kiegészülnek az alacsony munkanélküliségi rátával, a tartósan munkanélküliek alacsony arányával, a magas szakszervezeti tagsági aránnyal, a magas foglalkoztatási rátával, a deficit tőkemérleg egyenleggel. A csoport sok tekintetben az előző modell egy válfajának tekinthető, ami különösen a tőke-munka közti szövetségben figyelhető meg. A társadalmi érdekegyeztetés azonban szélesebb körű, a munkavállalói tiltakozás kiépült csatornával is rendelkezik: a szakszervezeti tagság aránya kiemelkedő, ami hozzájárul a magas foglalkoztatás feltételeinek kiharcolásához. A kapitalista viszonyokat segíti egyrészt, hogy a szürkegazdaság aránya nagyon alacsony, azaz a megtermelt javak és a gazdasági erőforrások viszonylag nagy hányada cserél gazdát a piacon, azaz válik áruvá, másrészt a piacgazdaságot támogatja a korrupció elleni határozott fellépés, ami a kormánnyal szembeni erős állampolgári jogokkal, versengő politikai rendszerrel párosul.

A *Kelet-Európa* klaszter gyakorlatilag az észak-európai modell ellenpontjaként adódik, így magas az állástalanok és a tartós munkanélküliek (a munkaerőpiacról kivonulók) aránya, alacsony a szakszervezetek taglétszáma, magas a tőkemérleg GDP-arányos többlete, ezenkívül

alacsony a bevándorlási többlet, magas az FDI import súlya, s alacsony pontszámokat kaptak az országok az Euromoney értékelésében. Ez a típusú gazdaság az alacsony szakszervezeti struktúrájával, alacsony bérköltségével ideális célpontja a Schneider (2008) által megfogalmazott hierarchikus, valamint a Nölke és Vliegenthart (2009) által leírt dependens, azaz függő piacgazdasági modellben említett új beruházási piacokat kereső tőkének, épp emiatt ebből a fejlődési útból nem profitál minden munkavállaló, s több szempontból is egy enklávé típusú gazdasági modell (Mészáros 2004) irányába mutatnak a változások, amit a magas GINI-index is visszaigazol. A munkaerőpiacról kivonulást választók egyik csoportja a munkanélküliség mellett dönt, másik része a migráció felé fordul. Előbbit Kornai Jánostól kölcsönözve a szocializmusból továbbélő „koraszülött jóléti állam” hagyatékai – a nyugat-európainál alacsonyabb mértékű, de a kelet-európai országok teljesítőképességéhez képest fejlett jóléti rendszer elemei – segítik (Kornai 1993), utóbbit a viszonylagos földrajzi közelségben lévő és kinyíló nyugat-európai munkaerőpiacok ösztönözhetik. Míg a skandináv államokban élénk munkavállalási kedv (magas foglalkoztatás) és a tőke (FDI) kivonulása – valamint az érett részvénytőke – ad növekedési lendületet, azaz a hűséges munkavállalók (és a részvénytőke szereplők lojalitása) kompenzálják az FDI kivonulását, addig a feltörekvő kelet-európai piacokon a kivonuló munkavállalók negatív munkaerőpiaci hatását a lojális tőketulajdonosok befektetői tevékenysége ellensúlyozza, míg a tőkés tiltakozása segíti a gazdaság enklávé szepténeket a fennmaradását.

Az ún. *árnyékgazdaság* klaszter főbb jellemzői közé tartozik, hogy a hosszan tartó munkanélküliek aránya magas, akárcsak az árnyékgazdaság GDP-hez mért súlya (37,5%), visszafogott mértékű a sztrájk tevékenység és gyenge minősítést kaptak a csoport országai az Euromoney-tól. A munkaerőpiac kevésbé hatékony ebben a modellben, amit az állástalanok magas aránya is jelez. A kitörési lehetőséget részben a külföldi munkavállalás, részben a szürkegazdaság jelenti, ami a munkavállalók pótlólagos jövedelemforrásaként, azaz alternatív kivonulásként értelmezhető. A szürkegazdaság burjánzását segíti a gyenge állam (nyugat-európai viszonylatban alacsony a szociális kiadások GDP arányos hányada, gyenge tőkepiaci intézményrendszer és szabályozás), a viszonylag magas korrupció. A rendszer működését pénzügyi oldalról támasztja meg eredményeink szerint a külföldről érkező hazautalások nagy súlya, amit részben ugyancsak a formális gazdaság megkerülésével használnak fel. A kormánnyal szembeni állampolgári kontroll gyenge, ami a legális gazdasággal kapcsolatos várakozásokat még inkább visszafogja. A lakosság beletörődését jelzi, hogy a

sztrájktevékenység is alacsony, bár a szakszervezetek taglétszáma magas. A gyenge állam negatív visszacsatolásokon keresztül erősíti a munkavállalók kivonulását a munkaerőpiacról, mivel az alacsony egészségügyi, oktatási kiadások visszafogják a munkaerő képzettségi és fizikai színvonalának javulását. A meggyengült állam a korrupciós környezetben könnyen válik járadékvadász szereplők eszközévé, ami az „állam foglyul ejtését” (state capture) jelenti (Hellman et al. 2000).

A Spanyolország és Olaszország alkotta *Dél-Európa* klaszterben magas az állástalanok aránya, viszonylag sok bevándorló érkezik évente, magas a sztrájk kultúra, alacsony a foglalkoztatás és a beáramló tőke GDP-arányos nagysága. Ez a modell érte el a legalacsonyabb (átlagosan 2%-os) gazdasági növekedést a vizsgált időszakban, amit az alacsony foglalkoztatás és deficitesebb tőkeállomány is megmagyaráz: a termelési függvény tőke- és munkaoldalról is negatív nyomás alatt van. Összességében azt mondhatjuk, hogy a tőke és munkaerő kivonulása, valamint a munkavállalók tiltakozásának módja is visszaveti a gazdasági növekedést.

Az eredetileg megfogalmazott hipotézist összességében nem sikerült igazolni, ugyanis továbbra is megmaradt a kelet-nyugat törésvonal az elemzéseinkben, de ez is hozzájárult a következtetések megfogalmazásához. Csehország esetében adódott eltérő eredmény a két időszakot tekintve, ugyanis az 1990-es évek második felében – a történelmi örökségek, hagyományok révén – bizonyos nyugat-európai országokra jellemző stílusjegyeket viselt a cseh gazdaság, azonban az ezredforduló után a többi tranzíciós ország felzárkózása és a külső erők intézményformáló, a szereplők viselkedését orientáló hatása folytán Csehország ismét a kelet-európai országokra jellemző stílusjegyekkel bírt.

Kutatásunk több másodlagos, eredetileg nem tervezett eredménnyel járt. Egyrészt mindkét időszakban sikerült elkülönítenünk az észak-európai országokat, másrészt sajátos jegyei miatt önálló klaszterbe rendeződött a spanyol és olasz gazdaság, ahol a munkavállalói tiltakozás szerepe jelentősnek mondható. Ezek az eredmények azt jelzik, hogy ezek az országok a VoC keretein belül nem illeszthetőek be sem a LME, sem a CME modellekbe, mivel azoktól eltérő (a VoC által kevésbé hangsúlyosan kezelt) stílusjegyekkel rendelkeznek. Azt is megállapítottuk, hogy az észak-európai variáns esetében tapasztalható a legszorosabb hasonlóság a nyugat-európai modellhez.

Míg a kelet-európai országok az ezredforduló előtt – Csehország sajátos pályájától eltekintve – lényegében egy csoportba tartoztak, addig az ezredforduló után két részre szakadtak, s kivált belőlük az „árnyékgazdaság” csoportot alkotó, speciális jegyeket viselő Románia és Oroszország. A formális gazdasági viszonyokat megkerülő gazdasági modellek ugyancsak kívül esnek a VoC értelmezési körén, azonban elemzésünk szerint a kelet-európai gazdaságok esetében szükséges az informális gazdasági tevékenységek figyelembevétele a modellek tipizálása során.

III.3. A különböző kapitalizmus típusok növekedési teljesítménye

Eredményeink azt mutatják, hogy az ezredforduló előtt a tőkeimportra berendezkedő „periférikus szigetcsoport” és a nyugat-európai gazdasági modell gazdasági növekedési üteme között volt szignifikáns eltérés, míg az ezredforduló után a két kelet-európai variáns mutatott lényegesen jobb gazdasági teljesítményt, mint a nyugat-európai. Az ezredforduló utáni klasszikus kelet-európai modell változat a tőkeimportra épülő, transznacionális beruházóktól aszimmetrikusan függő viszonyba kerülő modell archetípusaként is felfogható, míg az árnyékgazdaság modell az alternatív kivonulás példájának tekinthető.

A bemutatott modelleknek hosszabb távon eltérő kihívásokkal kell szembenéznük a 2008-ban kirobbant világgazdasági válságtól függetlenül. Az észak- és nyugat-európai modellnek egyrészt a globalizálódással összefüggésben a beáramló olcsó munkaerő (azaz a lojális munkavállalók számának emelkedése) ad támaszt, másrészt azonban a piacok globális szélesedése, a munkaerő drágulása és alacsonyabb mobilitása a befektetőket ennek a tőke-munka közti hallgatólagos kompromisszumnak az egyre könnyebben feladására és a tőke kiáramlására készíthetik. A kétféle kelet-európai variáns fejlődését a gazdaság dualizálódása akaszthatja meg a fejlődésben. Ez a Kelet-Európa klaszter esetében az exportszektor zárvánnyá, enklávává való zárulását, a befektetőktől való aszimmetrikus függést jelenti, míg az „árnyékgazdaság” modellben a gazdasági erőforrásoknak a gazdaság „szürke zónájába” való átszivattyúzása akaszthatja meg a fejlődést.

III.4. A kivonulás, tiltakozás, hűség hatása a gazdasági növekedésre

A 2001-2008 közti időszakra elvégzett lineáris regressziós számítások azt mutatják, hogy a tőke és a munkaerő tiltakozása, kivonulása, hűsége egyaránt befolyásolja a gazdasági teljesítményt.

- A szürkegazdaság gazdasági növekedésre gyakorolt hatása pozitív: az „árnyékgazdaság” GDP arányos mértékének 1 százalékpontos emelkedése a különböző regressziós becslőfüggvények szerint kb. 0,15-0,19 százalékponttal emeli a gazdasági növekedési rátát. A minta összetétele csak részben magyarázza a meglepő irányú és a matematikai levezetéssel ellentétes összefüggést, mivel mind az egykori szocialista utódállamokra szűkített, mind a nyugat-európai gazdaságokra korlátozott regressziós számítások ugyanezen eredményhez vezetnek, azaz pozitív a korreláció a szürkegazdaság és a gazdasági dinamika között, ugyanakkor nem szignifikáns a regressziós kapcsolat ezekben az esetekben. Az ellentmondás feloldását vélhetően abban lehet keresni – s ez lényegében egybecseng Adam – Ginsburgh (1985) következtetéseivel –, hogy míg a matematikailag levezetett összefüggés szerint a munkavállalók passzív státusba való menekülése, azaz a munkaerőpiacról való *de facto* kilépése csökkenti a növekedési ütemet, addig egy részüknek az árnyékgazdaságba való *de jure* kivonulással a munka az adott gazdaságban marad, s olyan erőforrásokat hozhat működésbe, amiket a hagyományos gazdasági szereplők nem tudnak működésbe hozni, s ennek tovaryűrűző hatásai a későbbiekben megjelennek a hivatalos növekedési statisztikákban is (Hámori 1998).
- A munkanélküliségi ráta emelkedése pozitívan hat a gazdasági növekedési ütemre, mégpedig az állástalanok arányának egy százalékpontos emelkedése 0,18-0,38 között növeli a gazdasági növekedési rátát. Ennek keresztmetszeti oka, hogy a mintában szereplő volt szocialista országokban általában magasabb az állástalanok aránya, mint a nyugat-európai országokban, s előbbiekben a konvergencia, a beáramló tőke és a transzformációs sokkot követő rekombinálandó tőke-munka kapcsolat magasabb növekedési rátát eredményez. A másik ok az árnyékgazdaság előbb említett hatásában gyökerezik.

- A sztrájkolás, mint munkavállalói tiltakozás hatása (a levezetett matematikai összefüggéseket igazolva) negatív a gazdasági növekedésre. A száz foglalkoztatottra eső sztrájkolók számának egy fővel való emelkedése a különböző becslőfüggvényektől függően 0,12-0,40 százalékponttal veti vissza a gazdasági növekedés ütemét.
- A szakszervezeti tevékenység erősödése ugyancsak a matematikailag várt eredményt hozza, azaz a dolgozók szakszervezeti arányának 1 százalékpontos emelkedése kb. 0,03 százalékponttal lassítja a növekedési ütemet.
- A munkavállalói lojalitás erősödése pozitívan hat a növekedésre, mégpedig a foglalkoztatási ráta 1 százalékpontos emelkedése a becslőfüggvények szerint átlagosan 0,09-0,20 százalékpontos növekedési többletet eredményez. Ez az eredmény is egybecseng a matematikai levezetés alapján várt összefüggéssel.
- A befektetői, tőketulajdonosi tiltakozás pozitívan hat a gazdasági növekedésre, mégpedig az Euromoney 0-100-as értékskáláján 1 ponttal kedvezőtlenebb országvélemény átlagosan 0,10-0,12 százalékponttal magasabb növekedési rátához vezet. Az összefüggés egybecseng az általunk levezett eredményekkel, azaz a gazdasági liberalizálódás fékezi a növekedési ütemet.
- A gazdaságba beáramló FDI mennyiségének csökkenése és a tőkeexport felgyorsulása levezetett egyenleteinknek megfelelően fékezik a gazdasági dinamikát. A beáramló tőke (GDP arányosan) 1 százalékpontos visszaesése a növekedési ráta 0,19-0,29 százalékpontos lassulásához vezet, míg az FDI export (GDP arányosan) 1 százalékpontos emelkedése 0,14-0,27 százalékponttal mérsékli a növekedési ütemet.

III.5. A hirschman-i kapitalizmusváltozatok és a post-Hall-Soskice konszenzus

Ugyan nem tudtuk egyértelműen a liberális, ill. a koordinált piacgazdaságra jellemző munkaerőpiaci és tőkepiaci viselkedési formával a VoC modell komplementer intézményeit tovább bővíteni, azonban újabb törésvonalakat sikerült megragadnunk a munkaerő és a tőke kivonulása, tiltakozása, hűsége segítségével a kapitalizmus modelleket taglaló irodalomban. Kutatásunk azt mutatja, hogy a LME-CME bináris rendszerbe nehezen illeszthetőek be a

kelet-európai gazdaságok az ezredfordulót megelőzően és azt követően is, ettől függetlenül azonban a későbbiekben bizonyos konvergencia megindulhat a nyugat-európai országok intézményi berendezkedése irányába (pl. a tőkeimport mellett a későbbiekben felerősödhet a tőkeexport, a tőketulajdonosok tiltakozása elcsendesedhet a nyugati típusú piacgazdasági szabályok, elvek és attitűd megerősödésével, s a munkavállalók viselkedése is módosulhat, azonban itt az állam szerepe – a humántőke javításában betöltött funkciójából fakadóan – továbbra is központi marad).

Mendelski (2008) osztályozása közül – amely a szakirodalom jellemző piacgazdasági kategorizálásai között négy eljárást, a koordinációt, a regionális trendeket, a kapitalizmusban való előrehaladást, ill. a kapitalizálódás hajtóerőit különbözteti meg – elemzésünkben többé-kevésbé valamennyi felosztást érintettük. Egyrészt a koordinációs kiindulópontnak számító kivonulás, tiltakozás, hűség fogalmakkal írtuk le az egyes modelleket, másrészt éles kelet-nyugat törésvonalat sikerült beazonosítanunk a történelmi hagyományok, valamint a kapitalizálódás mértéke alapján. Végezetül a tőkepiaci szereplők vizsgálatával fontos külső, ill. belső mozgatóerőt azonosítottunk a modellalkotás során.

Drahokoupil és Myant (2012) a VoC érdemi megújítására törekvő elemzések kapcsán három kritériumot (az intézményi koherencia meghaladása, a politika súlyának növelése és a kapitalizmus szellemiségének erősítése) azonosítottak, amelyek az ún. post-Hall-Soskice konszenzus tényezőit adják. Ezek közül egyrészt az intézményi komplementaritás terén nem fogalmaztunk meg elvárásokat a kialakult piacgazdasági modellekben, s ex post azonosítottuk azokat az egyes modellekben. Másrészt a voice (tiltakozás) alkalmazásával ex ante szerepet adtunk az egyeztetéses, tárgyalásos, konfliktusos (azaz politikai) dimenzióknak. Harmadrészt a kapitalizmus lényegének kidomborítását a tőketulajdonosok és munkavállalók eltérő érdekeinek bemutatásával és különböző eszközeinek az alkalmazásával jártuk körbe.

IV. Konklúzió

A kapitalizmusok különböző fajtáinak kutatása a piacgazdaságok változásai, az újabb elméleti viszonyítási pontok, az alkalmazási módszerek átalakulása és a bővülő adatsorok jelentette lehetőségek következtében a továbbiakban is a közgazdaságtan kurrens területei és nyitott kérdései között marad. Ehhez az irodalomhoz a disszertáció a Hirschman-trilemma

alkalmazásával, a munkaerő- és tőkepiaci szereplők viselkedésének áttekintésével, valamint a kelet- és nyugat-európai országok együttes kezelésével kívánt hozzájárulni, míg eredményeink alapvetően a kelet-európai országok útfüggőséget, a történelmi örökséget előtérbe helyező eredményekkel van szinkronban. A megfogalmazott hipotéziseinket meg tudtuk válaszolni, emellett több értékes mellékeredményhez is jutottunk.

A dolgozat tovább szélesítette a hirschmani módszer alkalmazási lehetőségeit is, és a munkaerőpiaci, tőkepiaci folyamatok együttes kezelésével kísérelte meg a kapitalizmus különböző változatait kitapintani. Hirschman fogyasztói oldalról, a romló minőségű terméket gyártó termelők felé adott lehetséges válaszok irányából látott különbséget a kapitalista és szocialista rendszerek összehasonlításában, ezzel szemben munkánk a munkavállalói és befektetői oldal elemzése segítségével mutatott ki eltéréseket az európai országok, köztük az egykori szocialista országok között, ami ismereteink alapján gyökeresen új alkalmazási területet jelent.

A disszertáció végén a további lehetséges kutatási irányok közül az alábbiakra hívtuk fel a figyelmet:

- A regionális kiszélesítés lehetőségei közül leginkább a latin-amerikai országokkal való bővítés tűnik megfontolandónak a kelet-európai és a dél-amerikai gazdaságok világgazdaságban betöltött hasonló, félperiférikus pozíciója következtében.
- Az adathiány jelentette akadályok későbbi feloldódásával a szovjet utódállamok és balkáni országok elemzésbe történő beemelése tovább mélyítheti az átalakulással kapcsolatos ismereteinket.
- Figyelmünk ugyan a munkaerőpiaci és tőkepiaci aktorok viselkedésére fókuszált, azonban az elemzés áttekintésében új horizontot nyitna, amennyiben világrendszer szemléletben is elhelyeznénk eredményeinket. Erre a munkánk szándékosan nem tért ki, mivel szétfeszítené a gondolatmenetet.

- A következő években szükségszerűnek tartjuk a válság hatásainak értékelését is, mivel feltételezésünk szerint a 2008-ban induló krízis nagyobb változásokhoz vezetett a szereplők viselkedésében, mint az ezredforduló környékén végbement folyamatok.
- A hirschmani változók várhatóan tovább bővíthetők az adatok jelentette korlátoktól függően a későbbiekben többek között pl. a portfóliótőke tulajdonosok vizsgálatával, a férfi és női munkavállalók reakcióinak elemzésével. A hirschmani teória megújításán, kiegészítésén munkálkodó irodalom újabb eredményeinek beemelése is újabb irányba viheti el a kutatást. Felvetésként jeleztük, hogy egyebek között nem vizsgáltuk külön az egyéni és kollektív munkavállalói tiltakozást, s érdekes kérdésként merül fel a munkavállalói lojalitás nemzetközi attitűdvizsgálatokkal való színesítése.
- Az elemzésben csak statikusan foglalkoztunk azzal a Hirschman által is vizsgált kérdéssel, miszerint a kivonulás és a tiltakozás erősítették, avagy inkább ellenkezőleg, rontották egymás hatásfokát, ill. azt sem vizsgáltuk, hogy jellemző volt-e a szereplők között a kétfajta viselkedés egyidejű alkalmazása. Erre elsősorban az idősoros elemzések, esettanulmányyszerű elemzések adhatnak majd választ.
- Végezetül felvázoltuk azt az utat is, amely a hirschmani módszerekre támaszkodóan a gazdasági és politikai rendszerek vizsgálatának összeillesztésével komplex társadalomtudományi elemzési lehetőséget kínálhat a jövőben.

V. Főbb hivatkozások

- Adam, F. – Kristan, P. – Tomšič, M. (2009): Varieties of Capitalism in Eastern Europe (with Special Emphasis on Estonia and Slovenia). *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 42. No. 1. pp. 65-81.
- Adam, M. C. – Ginsburgh, V. (1985): The Effects of Irregular Markets on Macroeconomic Policy: Some Estimates for Belgium. *European Economic Review*, Vol. 29. No. 1. pp. 15-33.
- Adelman, J. I. (2013): *Worldly Philosopher: The Odyssey of Albert O. Hirschman*. Princeton University Press (megjelenés 2013. márciusban várható)
- Aguilera, R. V. – Jackson, G. (2003): The Cross-National Diversity of Corporate Governance: Dimensions and Determinants. *The Academy of Management Review*, Vol. 28. No. 3. pp. 447-465.
- Albert, M. (1993): *Capitalism vs. Capitalism: How America's Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led to the Brink of Collapse*. Four Walls Eight Windows, New York
- Amable, B. (2003): *The Diversity of Modern Capitalism*. Four Walls Eight Windows, New York
- Balatoni, A. – Törös, Á. (2010): Gazdaságfejlesztési modellek empirikus klasszifikációja és a poszt-szocialista növekedés szűk keresztmetszete. *Külgazdaság*, Vol. 54. No. 5-6. pp. 33-58.
- Barry, B. (1974): Review Article: 'Exit, Voice, and Loyalty'. *British Journal of Political Science*, Vol. 4. No. 1. pp. 79-107.
- Becker, U. (2007): Open Systemness and Contested Reference Frames and Change. A Reformulation of the Varieties of Capitalism Theory. *Socio-Economic Review*, Vol. 5. No. 2. pp. 261-286.
- Blyth, M. (2003): Same as it Never Was: Temporality and Typology in the Varieties of Capitalism. *Comparative European Politics*, Vol. 1. No. 2. pp. 215-225.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2008): Állam, nemzetköziesedés és a kapitalizmus változatai Kelet-Európában. *Fordulat*, 2008. tél, pp. 8-36.
- Brewster, C. – Croucher, R. – Wood, G. – Brookes, M. (2007): Collective and Individual Voice: Convergence in Europe? *International Journal of Human Resource Management*, Vol. 18. No. 7. pp. 1246-1262.

- Campbell, J. L. – Pedersen, O. K. (2007): The Varieties of Capitalism and Hybrid Success: Denmark in the Global Economy. *Comparative Political Studies*, Vol. 40. No. 3. pp. 307-332.
- Cioffi, J. W. (2003): Expansive Retrenchment: The Regulatory Politics of Corporate Governance Reform and the Foundations of Finance Capitalism. Paper prepared for workshop, “The State after Statism: New State Activities in the Age of Globalization and Liberalization,” University of California Berkeley, 13-14, November, 2003 http://ies.berkeley.edu/research/files/SAS04/SAS04-Mechanisms_Regulation.pdf. Letöltés ideje: 2011.05.10.
- Clark, I. – Heyes, J. – Lewis, P. (2011): Verities of Capitalism: Neo-liberalism and the Economic Crisis of 2008-? Paper for presentation at the 6th ECPR General Conference, University of Iceland, 25- 27 August 2011. <http://www.ecprnet.eu/MyECPR/proposals/reykjavik/uploads/papers/1679.pdf>. Letöltés ideje: 2011.12.13.
- Coase, R. (1937): The Nature of Firm. *Economica*, Vol. 16. No. 4. pp. 386-405.
- Cornia, G. A. (2010): Transition, Structural Divergence, and Performance. UNU-WIDER Working Paper No. 2010/31. March 2010
- Csaba, L. (2007): Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, Vol. 54. No. 9. pp. 757-773.
- Drahokoupil, J. – Myant, M. (2012): Putting Capitalism Research in its Place: Varieties of Capitalism in Transition Economies. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2055200. Letöltés ideje: 2012.08.08.
- Ellerman, D. (2005): The Two Institutional Logics: Exit-Oriented Versus Commitment Oriented Institutional Designs. *International Economic Journal*, Vol. 19. No. 2. pp. 147-168.
- Ellerman, D. (2012): Is Wall Street Capitalism really „The Model”? http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1988259. Letöltés ideje: 2012.08.16.
- Estevez-Abe, M. – Iversen, T. – Soskice, D. (2001): Social Protection and the Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State. In: Hall, P. A. – Soskice, D. (eds): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, New York, pp. 145-183.
- Farkas, B (2011a): A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 58. No. 5. pp. 412-429.

- Farkas, B. (2011b): A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. Statisztikai Szemle, Vol. 89. No. 1. pp. 50-76.
- Freeman, R. B. (1980): The Exit-Voice Tradeoff in the Labor Market: Unionism, Job Tenure, Quits, and Separations. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 94. No. 4. pp. 643-673.
- Goodin, R. E. (2003): Choose Your Capitalism? Comparative European Politics, Vol. 1. No. 2. pp. 203-213.
- Gordon, P. – Richardson. H. W. (2004): Exit and Voice in U.S. Settlement Change. The Review of Austrian Economics, Vol. 17. No. 2-3. pp. 187-202.
- Greskovits, B. – Bohle, D. (2007): A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában. Politikatudományi Szemle, Vol. 16. No. 2. pp. 7-32.
- Hall, P. A. – Gingerich, D. W. (2004): Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy. An Empirical Analysis. MPIfG Discussion Paper 04/5. September 2004
- Hall, P. A. – Soskice, D. (2001a): Introduction. In: Hall, P. A. – Soskice, D. (eds): Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford University Press, New York, pp. 1-68.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (eds) (2001b): Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford University Press, New York
- Hámori, B. (1998): Kutyastratégiák: fenyegetés, sarcolás, erőszak az átmeneti országok fejlődő piacain. Közgazdasági Szemle, Vol. 45. No. 12. pp. 1096-1111.
- Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (2007): Introduction: Beyond Varieties of Capitalism. In: Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (eds): Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy. Oxford, Oxford University Press, pp. 4-38.
- Hardie, I. (2008): Financialization, Loyalty and the Rise of Short-Term Shareholder Value. Paper prepared for ESCR, 'Financialization of Competitiveness', Northumbria University, 25 April 2008
- Hellman, J. S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2000): Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. World Bank Policy Research Working Paper, No. 2444.
- Helper, S. (1990): Comparative Supplier Relations in the U.S. and Japanese Auto Industries: An Exit/Voice Approach. Business and Economic History, Vol. 19. No. 2. pp. 153-162.

- Hirschman, A. O. (1970): *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts and London, England
- Hirschman, A. O. (2000): *Kilépés és beleszólás: egy bővülő befolyási övezet*. In: Hirschman, A. O.: *Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkeletű írások*. Józsefvárosi Műhely, Budapest, pp. 87-111.
- Hoffmann, B. (2004): *Exit, Voice, and the Lessons from the Cuban Case. Conceptual Notes on the Interaction of Emigration and Political Transformation*. IIK Working Papers No. 19. September 2004
- Hodgson, G. M. (1995): *Varieties of Capitalism from the Perspectives of Veblen and Marx*. *Journal of Economic Issues*, Vol. 29. No. 2. pp. 575-584.
- Hyman (2004): *Varieties of Capitalism, National Industrial Relation Systems and Transnational Challenges*. In: Harzing, A. – Van Ruysseveldt, J. (2004): *International Human Resource Management*. SAGE Publications, pp. 411-432.
- Iversen, T. (2006): *Democracy and Capitalism*. In: Wittman, D. – Weingast, B. (eds): *Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford University Press, Oxford, pp. 601-623.
- Jackson, G. – Deeg, R. (2006): *How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity*. MPIfG Discussion Paper 2006/02
- Juhász, R. (2010): *Posztoszocialista fejlődési pályák*. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 57. No. 3. pp. 222-240.
- Kang, N. (2006): *A Critique of "Varieties of Capitalism" Approach*. ICCSR Research Paper No. 45-2006
- Kassing, J. W. (1997): *Articulating, Antagonizing, and Displacing: A Model of Employee Dissent*. *Communications Studies*, Vol. 48. No. 4. pp. 311-332.
- Kenworthy, L. (2006): *Institutional Coherence and Macroeconomic Performance*. *Socio-Economic Review*, Vol. 4. No. 1. pp. 69-91.
- King, L. (2002): *Postcommunist Divergence: A Comparative Analysis of the Transition to Capitalism in Poland and Russia*. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 37. No. 3. pp. 3-34.
- King, L. (2010): *The Role of Existing Theory and the Need for a Theory of Capitalism in Central Eastern Europe*. *Emecon*, No. 1.

[http://www.emecon.eu/archive/info/?tx_damfrontend_pi1\[showUid\]=10&tx_damfrontend_pi1\[backPid\]=42](http://www.emecon.eu/archive/info/?tx_damfrontend_pi1[showUid]=10&tx_damfrontend_pi1[backPid]=42). Letöltés ideje: 2011.10.13.

- Knell, M. – Srholec, M. (2007): Diverging Pathway in Central and Eastern Europe. In: Lane, D. – Myant, M.: Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries. Palgrave Macmillan, New York, pp. 40-62.
- Knogler, M. – Lankes, F. (2012): Social Models in the Enlarged European Union: Policy Dimensions and Country Classification. Comparative Economic Studies, Vol. 54. No. 1. pp. 149-172.
- Kornai, J. (1993): Útkeresés. Századvég Kiadó, Budapest
- Kuokštis, V. (2011): What Type of Capitalism Do the Baltic Countries Belong to? Emecon, No. 1. <http://www.emecon.eu/current-issue/second/vytautas-kuokstis>. Letöltés ideje: 2011.09.13.
- Lane, D. (2005): Emerging Varieties of Capitalism in Former State Socialist Societies. Competition & Change, Vol. 9. No. 3. pp. 227-247.
- Lane, D. (2007): Post-State Socialism: A Diversity of Capitalism? In: Lane, D. – Myant, M.: Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries. Palgrave Macmillan, Basingstoke, pp. 40-62.
- McMenamin, I. (2004): Varieties of Capitalist Democracy: What Difference Does East-Central Europe Make? Journal of Public Policy, Vol. 24. No. 3. pp. 259-274.
- Mendelski, M. (2008): The Varieties of Capitalism Approach Goes East: Institutional Complementarities and Law Enforcement During Post-Communist Transition. September 2008.
http://www.centralasiaproject.de/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=19&dir=DESC&order=name&Itemid=7&limit=5&limitstart=10. Letöltés ideje: 2012.08.09.
- Mészáros, Á. (2004): A magyarországi közvetlen működőtőke-beruházások exportenklávé jellege. Külgazdaság, Vol. 48. No. 4. pp. 48-60.
- Mike, K. (2008): Kivonulás, tiltakozás és hűség az Európai Unióban. A specifikus beruházások jelentősége, Vol. 50. No. 4. pp. 79-117.
- Morgan, G. (2011): Comparative Capitalisms. A Framework for the Analysis of Emerging and Developing Economies. International Studies of Management & Organization, Vol. 41. No. 1. pp. 12-34.

- Nölke, A. – Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, Vol. 61. No. 4. pp. 670-702.
- Papava, V. (2006): Economic Transition to European or Post-Communist Capitalism? EACES Working Paper No. 1. <http://www.eaces.net/news/WP-1-06.pdf>. Letöltés ideje: 2011.10.01.
- Peck, J. – Theodore, N. (2007): Variegated Capitalism. *Progress in Human Geography*, Vol. 31. No. 6. pp. 731-772.
- Polányi, K. (2004): A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Napvilág Kiadó, Budapest
- Pontusson, J. (2005): Varieties and Commonalities of Capitalism. In: David Coates (ed.), *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, pp. 163-188.
- Ristig, K. (2008): An Empirical Investigation of the Relationship between Trust, Voice, and Proactive Personality. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*. Issue 14. pp. 141-147.
- Sánchez-Ancochea, D. (2009): State, Firms and the Process of Industrial Upgrading: Latin America's Variety of Capitalism and the Costa Rican Experience. *Economy and Society*, Vol. 38. No. 1. pp 62-86.
- Schneider, B. R. (2008): Comparing Capitalisms: Liberal, Coordinated, Network and Hierarchical Varieties. March 2008 http://www.ces.fas.harvard.edu/events/papers/Schneider_Comparing_Capitalisms.pdf. Letöltés ideje: 2011.08.23.
- Soulsby, A. – Clark, E. (2007): Organization Theory and the Post-Socialist Transformation: Contribution to Organizational Knowledge. *Human Relations*, Vol. 60. No. 10. pp. 1419-1442.
- Streeck, W. (2010): E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism. MPIfG Discussion Paper 2010/12
- Szelényi, I. (2004): Kapitalizmusok, szocializmusok után. *Egyenlítő*, Vol. 2. No. 4. pp. 2-11.
- Vitols, S. (2004): Negotiated Shareholder Value: the German Variant of an Anglo-American Practice. *Competition & Change*, Vol. 8. No. 4. pp. 357-374.
- Weber, T. (2009): Exit, Voices, and Cyclicity: A Micro-Logic of Voting Behaviour in European Parliament Elections. Paper for presentation at the 2009 EUSA conference in Los Angeles. http://www.euce.org/eusa2009/papers/weber_12F.pdf. Letöltés ideje: 2010.10.13.

- Whitley, R. (1999): *Divergent Capitalisms: The Social Structuring and Change of Business Systems*. Oxford University Press, Oxford
- Williamson, O. E. (1975): *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications*. Free Press, New York
- Zuindeau, B. (2009): Responding to Environmental Risks: What can Albert Hirschman Contribute? *Ecological Economics*, Vol. 69. No. 1. pp. 155-165.

VI. A témakörrel kapcsolatos saját (ill. társszerzős) publikációk jegyzéke

VI.1. Magyar nyelvű publikációk

Könyvfejezet

Szabó Zsolt (2010): Kivonulás, tiltakozás, hűség – hirschmani vonások az európai munkaerőpiacon. In: Magas István – Kutasi Gábor (szerk.): Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. pp. 303-315.

Szabó Zsolt (2006): Magyarország és néhány más volt 'szocialista' ország világszertei versenyképessége az RCA-indexek alapján, valamint: A magyar gazdaság versenyképességének értékelése. In: Szentes Tamás (szerk.): Fejlődés, versenyképesség, globalizáció II. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 153-164. ill. pp. 210-232.

Folyóiratcikk

Szabó Zsolt (2013): A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció és a „kapitalizmus változatai” elmélet közti kapcsolat. Köz-gazdaság (közlésre befogadva, várható megjelenés: 2013/1. szám)

Szabó Zsolt (2012a): A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció közgazdaságtani relevanciája a XXI. században. Közgazdasági Szemle (közlésre befogadva, várható megjelenés: 2012/12. szám)

Szabó Zsolt (2012b): A tőkepiaci szereplők kivonulásának, tiltakozásának, hűségének gazdasági növekedésre gyakorolt hatása. Pénzügyi Szemle (közlésre befogadva, várható megjelenés: 2012/4. szám)

Szabó Zsolt (2008): Posztoszocialista fejlődés és a Hirschman-trilemma. Fordulat, 2008. nyár, pp. 40-52.

Szabó Zsolt (2004): Az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek hatása az intézményfejlődésre. A piac példájának elemzése. Fordulat, 2004. tavasz, pp. 37-50.

Előadás

Szabó Zsolt (2007): Az átalakulás hirschmaniánus megközelítésben. In: Mankovits Tamás – Molnár Sándor Károly – Németh Sarolta (szerk.): Tavaszi Szél 2007 Konferenciakötet. Társadalomtudományok. Doktoranduszok Országos Szövetségének kiadványa, Budapest. pp. 386-391.

Szabó Zsolt (2004): A versenyképesség alternatív ismertetése a tranzíciós országok példáján keresztül. In: Perényi Áron (szerk.): A globalizáció hatása a hazai és a nemzetközi gazdasági folyamatokra. A globális gazdaság kihívásai. BMGE Műszaki Menedzsment Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola konferenciakötete, Budapest, 2004. november 9. pp. 124-131.

Szabó Zsolt (2004): Nyugati versenyképesség keleten? Fiatal regionalisták IV. országos konferenciája, Győr, 2004. november 13-14.
<http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Netware/tema.html>

VI.2. Angol nyelvű publikációk

Folyóiratcikk

Zsolt Szabó (2009): Exit, Voice, Loyalty in Transition: A Theoretical Framework. Transition Studies Review, Vol. 15. No. 4. pp. 650-659.

Zsolt Szabó (2008): Exit, Voice, Loyalty: A Hirschmanian Research Framework for Transition Countries. Slovo, Vol. 20. No. 2. pp. 97-106.

Ádám Mészáros – Zsolt Szabó (2007): The Socioeconomic Background of the Divergence of Belarusian and Ukrainian Political Systems. Periodica Polytechnica, Vol. 15. No. 1. pp. 11-22.

Ádám Mészáros – Zsolt Szabó (2007): Designed for Patience. The Significance of Internal Factors in the Ukrainian and Belarusian Transitions. Transition Studies Review, Vol. 14. No. 2. pp. 313-330.

VI.3. Egyéb magyar nyelvű publikációk

Könyvfejezet

Farkas Péter – Szabó Zsolt (2010): A nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság. Kína szerepének értékelése ebben a folyamatban. In: Inotai András – Juhász Ottó (szerk.): Kína

és a válság I. Kína a globális válság első szakaszában. MTA VKI - MEH. Budapest. pp. 78-123.

Szabó Zsolt (2009): Kína és a világgazdasági válság. In: Magas István (szerk.): Világgazdasági válság 2008-2009: Diagnózis és kezelések. Aula, Budapest. pp. 321-348.

Farkas Péter – Szabó Zsolt (2009): Kína szerepe a nemzetközi pénzügyi rendszerben. In: Inotai András – Juhász Ottó (szerk.): Változó Kína IV. Kína a nemzetközi gazdasági erőterben. Stratégiai kutatások. MTA VKI - MEH. Budapest. pp. 187-222.

Szabó Zsolt (2008): Ipar, valamint: Mezőgazdaság. In: Andor László (szerk.): 21. századi enciklopédia. Magyar gazdaság. Pannonica Kiadó, Budapest. pp. 245-257. ill. pp. 258-271.

Folyóiratcikkek

Szabó Zsolt (2010): A válság hatása Kínára, és Peking gazdaságpolitikai válaszai. Magyar Tudomány, Vol. 171. No. 4. pp. 439-447.

dr. Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2010): Bizonytalan növekedési kilátások, jelentős nemzetközi és hazai kockázatok. Fejlesztés és Finanszírozás, 2010/1. pp. 88-96.

Szabó Zsolt (2009): Módszertani kísérlet a világgazdasági recesszió várható végének előrejelzésére. Fejlesztés és Finanszírozás, 2009/2. pp. 87-96.

dr. Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2008): Monetáris és növekedési kérdőjelek. Új világgazdasági korszakváltás? Fejlesztés és Finanszírozás, 2008/1. pp. 84-96.

dr. Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2007): Erős nemzetközi konjunktúra, stabilizálódó magyar gazdaság. Fejlesztés és Finanszírozás, 2007/3. pp. 88-96.

dr. Gál Péter – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2006): Kamatok és pénzügyi mélyülés: trendek és hatások. Fejlesztés és Finanszírozás, 2006/4. pp. 32-40.

Szabó Zsolt (2006): Fejlesztéspolitikai következtetések – Az Osztrák-Magyar Monarchia példája. Fejlesztés és Finanszírozás, 2006/2. pp. 61-69.

Szabó Zsolt (2003): Párhuzamos életrajzok? – Keynes és Coase. Fordulat, 2003. tavasz, Keynes 120 konferencia különszám, pp. 16-32.

VI.4. Egyéb angol nyelvű publikációk

Folyóiratcikk

DSc. Péter Gál – Csaba Moldicz – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2010): Shaky Growth Outlook, Domestic and International Risks Remain Substantial. *Development and Finance*, Vol. 8. No. 1. pp. 88-96.

Zsolt Szabó (2009): Methodology-based Attempt to Predict Expected End of Global Economic Recession. *Development and Finance*, Vol. 7. No. 2. pp. 87-96.

DSc. Péter Gál – Csaba Moldicz – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2008): Monetary and Growth Question Marks in the World Economy. *Development and Finance*, Vol. 6. No. 1. pp. 84-96.

DSc. Péter Gál – Csaba Moldicz – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2007): Economic Boom, Stabilizing Hungarian Economy. *Development and Finance*, Vol. 5. No. 3. pp. 88-96.

DSc. Péter Gál – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2006): Interest Rates and Financial Deepening: Trends and Implications. *Development and Finance*, Vol. 4. No. 4. pp. 32-40.

Zsolt Szabó (2006): Development Policy Conclusions. The Example of the Austro-Hungarian Monarchy. *Development and Finance*, Vol. 4. No. 2. pp. 61-69.